

บทคัดย่อ

บ้านสามขา หมู่ที่ 6 ตำบลหัวเสือ อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง เป็นหมู่บ้านเล็กๆ แห่งหนึ่งในจังหวัดลำปาง ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตร เช่น ทำนาทำไร่ เลี้ยงสัตว์ หาของป่า แกะสลักไม้ และรับจ้างทั่วไป ชุมชนมีจำนวนประชากรประมาณ 656 คน หรือ 154 ครัวเรือน ประชากรส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ และมีความเชื่อเกี่ยวกับผี โดยมีประเพณี วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการนับถือผีป่า ผีบ้าน มีการเซ่นไหว้ผี ตามเทศกาลต่างๆ ซึ่งหากมองในภาพรวมแล้ววิถีชีวิตของชาวบ้านสามขาก็ไม่ต่างจากชุมชนในชนบททั่วไป ที่ดำเนินชีวิตอยู่บนความเรียบง่าย ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเป็นไปในแนวนราบ และมีลักษณะของความเป็นเครือญาติ ขีดหลักการช่วยเหลือเกื้อกูลเป็นสำคัญ

แม้ว่าในชุมชนบ้านสามขาจะมีการรวมกลุ่มช่วยเหลือกันอยู่บ้าง แต่ปัญหาสำคัญที่ชุมชนประสบอยู่ คือ ปัญหาด้านเศรษฐกิจ ปัญหารายได้ไม่พอกับรายจ่าย ทั้งนี้เนื่องจากประชาชนกว่าร้อยละ 90 ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งปัจจัยการผลิตส่วนใหญ่ต้องซื้อหามาจากภายนอกชุมชน ทำให้การลงทุนสูง ในขณะที่ราคาผลผลิตที่ขายได้มีราคาไม่แน่นอน ประกอบกับผลผลิตที่ออกจำหน่ายไม่มีการแปรรูป ทำให้ขายได้ราคาต่ำ ภาวะการเป็นหนี้เพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ ทบทวีขึ้นไปตามฤดูกาลเพาะปลูก และเมื่ออยู่นอกฤดูกาลเพาะปลูก ประชากรในชุมชนกลับไม่มีรายได้จากอาชีพเสริมที่แน่นอน ทำให้ถูกปัญหาหนี้สินรุมเร้าอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ผลพวงจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่ขาดคุณภาพเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่กระหน่ำซ้ำเติมให้สถานการณ์ปัญหาในชุมชนบ้านสามขาเลวร้ายขึ้นเรื่อยๆ เนื่องมาจากการพัฒนาประเทศที่มุ่งเน้นในเรื่องของการแข่งขันและการส่งเสริมค่านิยมด้านวัตถุ ส่งผลให้สังคมไทยให้ความสำคัญกับเรื่องของวัตถุนิยมเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ แม้แต่ชุมชนในชนบทอย่างบ้านสามขาก็ไม่อาจต้านกระแสแห่งวัตถุนิยมที่แพร่ระบาดเข้ามาในชุมชนอย่างรวดเร็วเอาไว้ได้ สิ่งที่ตามมาคือปัญหาสังคม ปัญหาครอบครัว และแน่นอนที่สุดคือ **ปัญหาเศรษฐกิจ** ที่เป็นเหมือนบ่วงที่รื้อรัดให้ชุมชนไม่อาจยับเขยื้อนตัวได้

ชุมชนบ้านสามขาได้พยายามแก้ไขปัญหานี้สินมาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นการจัดตั้งกลุ่มเงินทุนต่างๆ ในหมู่บ้านเมื่อสิบปีก่อน มีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยเหลือสมาชิกให้มีแหล่งเงินกู้ยืมในยามจำเป็น ต่อจากนั้นชุมชนพยายามหาทางออกโดยการจัดตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ตำบลสามขาขึ้น แต่ก็ยังไม่อาจคลี่คลายปัญหานี้สินลงได้ จากการประเมินตัวเลขโดยภาพรวมเมื่อต้นปี 2543 พบว่า ภาวะหนี้สินรวมภายในหมู่บ้านยังไม่ลดลง อย่างไรก็ตามสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้น คือ ชุมชนเริ่มจะได้คิดและรู้สึกตัวเองถึงภาวะหนี้สินที่มีอยู่และมีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้เองทำให้คนในชุมชนเริ่มให้ความสนใจที่จะเข้าร่วมกระบวนการทำงานวิจัยแบบมีส่วนร่วมของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยร่วมกันตั้งคำถามวิจัยเพื่อใช้เป็นแนวทางในการดำเนินงานดังนี้

คำถามวิจัย

1. สถานภาพและภาวะหนี้สินของชุมชนบ้านสามขาเป็นอย่างไร
 2. ปัจจัย/เงื่อนไขใดที่มีผลต่อการก่อเกิดและเพิ่มพูนของชุมชนบ้านสามขา
 3. รูปแบบและกระบวนการในการแก้ปัญหาที่จะนำไปสู่การลดหนี้และเพิ่มรายรับในแต่ละครัวเรือนของชุมชนบ้านสามขาเป็นอย่างไร
- เมื่อได้มีการหารือกันในทีมและชุมชน จึงตกลงที่จะเริ่มดำเนินงานและกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ดังนี้

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสถานภาพและทบทวนสถานะหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา
2. เพื่อให้ชุมชนได้ตระหนักในปัญหาหนี้สินที่เกิดขึ้นและร่วมกันหาแนวทางป้องกัน
3. เพื่อค้นหาปัจจัย เงื่อนไข ของการก่อเกิดและเพิ่มพูนของหนี้สินในชุมชน

เมื่อกำหนดวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่ชัดเจนแล้วจึงได้ร่วมวางแผนและกำหนดกิจกรรมในระยะเวลา 3 ปี ซึ่งในระยะแรกทีมเน้นกระบวนการ “กลุ่ม” โดยมองจากข้อมูลปัญหาที่เกิดขึ้นทำให้ทีมงาน กรรมการหมู่บ้าน เช่นการจัดตั้งกลุ่ม กองทุนต่างๆ และพยายามที่จะจัดสวัสดิการต่างๆ ให้แก่ชาวบ้านในรูปแบบของกลุ่มเพื่อวัตถุประสงค์ 2 ด้าน คือ 1) เพื่อให้ชาวบ้านมีหลักประกันในการดำเนินชีวิตเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น 2) เพื่อให้ชาวบ้านเริ่มรู้ในการทำงานระบบกลุ่มซึ่งเอื้อประโยชน์มากมายในการทำกิจกรรมร่วมกัน และเพื่อดึงดูดคนของอีกคนไปช่วยลดจุดด้อยของอีกคน ที่สำคัญเป็นการลดเล้าศัภยภาพของคนหลายๆคนมารวมกันเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน จึงส่งผลให้หมู่บ้านสามขามีรูปธรรมของความเชื่อดังกล่าว โดยก่อให้เกิดกลุ่มขึ้นถึง 40 กลุ่มตามสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วง

กิจกรรมที่กำหนดไว้ในแผนการดำเนินงานมีดังนี้

- กิจกรรมที่ 1 บัญชีรับ-จ่าย ครัวเรือน สู่กระบวนการค้นหาสาเหตุ
- กิจกรรมที่ 2 การค้นหาแนวทางเพื่อนำไปสู่การลดหนี้
- กิจกรรมที่ 3 ศึกษาดูงานชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ
- กิจกรรมที่ 4 การถอดบทเรียน กิจกรรมที่ผ่านมา
- กิจกรรมที่ 5 การทบทวนบทเรียนกิจกรรมที่ผ่านมาในระยะที่ 1
- กิจกรรมที่ 6 การเตรียมความพร้อมทีมวิจัย/สรุปผลการศึกษาดูงาน
- กิจกรรมที่ 7 วิเคราะห์ข้อมูลครัวเรือนที่ได้จากการสำรวจเพื่อนำไปสู่กิจกรรมการลดหนี้
- กิจกรรมที่ 8 ลงมือปฏิบัติตามแผน/ข้อตกลงชุมชน ในกิจกรรมการลดหนี้
- กิจกรรมที่ 9 การวิเคราะห์ผลการดำเนินงานของกิจกรรมการลดหนี้
- กิจกรรมที่ 10 การหาแนวทางการแก้ไขปัญหามาจากการดำเนินงานของกิจกรรม
- กิจกรรมที่ 11 การสรุปผล/ถอดบทเรียนจากกิจกรรมที่ได้ดำเนินการมา

- กิจกรรมที่ 12 ทบทวนบทเรียนจากกิจกรรมที่ผ่านมาในระบะที่ 1 และ 2
- กิจกรรมที่ 13 ทบทวนกระบวนการสู่ระยะที่ 3
- กิจกรรมที่ 14 ปฏิบัติตามแผนในกิจกรรมการลดหนี้
- กิจกรรมที่ 15 ทบทวนกิจกรรมในช่วงที่ 1 , 2 และ 3
- กิจกรรมที่ 16 เวทีเสวนาตัวแทนครัวเรือนที่มีการใช้บัญชีครัวเรือนเป็นข้อมูล
- กิจกรรมที่ 17 กิจกรรมที่ดำเนินการร่วมกับองค์กรอื่นๆ ในเรื่องของการเพิ่มรายได้ ลดรายจ่าย โดยการนำประสบการณ์จากงานวิจัยมาปรับใช้
- กิจกรรมที่ 18 เวทีเสวนาสรุปบทเรียนทั้งหมดตลอดโครงการวิจัย

จากการดำเนินงานวิจัยตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาชุมชนได้เรียนรู้สภาพปัญหาและสาเหตุของการเกิดหนี้สิน และเรียนรู้รูปแบบ ของทางออกที่เหมาะสมกับชุมชน ซึ่งสามารถสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้

1. ประเด็นการเรียนรู้จากสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นจากการทำงานวิจัยของทีมและชุมชนเริ่มต้นจากการค้นพบว่าปริมาณการเป็นหนี้สินของชาวบ้านมีจำนวนมากทั้งแหล่งกู้เงินและจำนวนเงินที่เป็นหนี้ จึงมีความพยายามที่จะหาทางออกจากปัญหาดังกล่าว ซึ่งได้กำหนดทีมวิจัยและประเด็นวิจัย โดยเริ่มกิจกรรมจากการสำรวจบัญชีครัวเรือนเพื่อให้ทราบข้อมูลและสถานการณ์ที่เป็นจริงของการเป็นหนี้สินโดยใช้กลไกทีม และเวทีกิจกรรมเป็นตัวเคลื่อนงานมาอย่างต่อเนื่อง เช่น การศึกษาฐาน กิจกรรมวิเคราะห์ข้อมูลรายรับจ่าย เวทีพัฒนากิจกรรมอาชีพ กิจกรรมทดลองปฏิบัติงาน กลุ่มอาชีพ ฯลฯ โดยทีมมุ่งให้ชาวบ้านรู้ เข้าใจ เข้ามามีส่วนร่วม และมีจิตสำนึก จนถึงปัจจุบันทีมวิจัยได้หาทางออกต่าง ๆ อย่างเป็นรูปธรรมเช่น โครงการเลี้ยงสัตว์(ไก่-หมู) กิจกรรมจัดการเรียนการสอน โดยระบบสารสนเทศ (IT) การเปลี่ยนแปลงทางประเพณี วัฒนธรรม การผลิตเครื่องใช้และผลิตภัณฑ์เพื่อการอุปโภคบริโภค ทั้งที่เมื่อได้องค์ความรู้ ทีมและชุมชนได้เชื่อมโยงสู่องค์กร สถาบันภายนอกให้เข้าร่วมแก้ปัญหา เพื่อให้ได้รูปแบบที่เหมาะสมกับปัญหาของชุมชนต่อไป

2. การเรียนรู้เนื้อหาของการวิจัย ในการศึกษาวิจัยมาแต่ต้นโดยเนื้อหาตัวทีมและชุมชนได้ทราบถึงสภาพที่เป็นจริงของการเป็นหนี้สินของชาวบ้านว่ามีเหตุที่เกิดจากการดำเนินชีวิต การเป็นหนี้เนื่องจากการผลิตที่ผันผวน และความล้มเหลวจากภัยธรรมชาติ การถือครองที่ดิน จนถึงเหตุของการเปลี่ยนแปลงในระบบลงทุน การสนับสนุนแหล่งทุนโดยรัฐ เช่น ธนาคารเพื่อการเกษตรโดยการสนับสนุนกิจกรรมของรัฐที่เชื่อมโยงกับการลงทุนในการสร้างของครอบครัวในรูปแบบการสร้างบ้าน การซื้อเครื่องจักรในการผลิต ขนพาหนะ และการลงทุนทางการศึกษา ซึ่งสาเหตุเหล่านี้เป็นสาเหตุทั้งจากโครงสร้างภายนอกและระบบคิดภายในชุมชนเอง จากการรู้เหตุก็ทำให้ได้รู้กระบวนการ และขั้นตอนทางออกจากปัญหาว่าในระดับปัจเจก มีความรู้ันเกิดจากการ

ทำบัญชีครัวเรือนรู้ข้อมูลตนเอง ได้ข้อสรุปว่ามีกลุ่มเป้าหมายที่รู้และเข้าใจ 3 ประเภท คือ กลุ่มที่ทำบัญชีสม่ำเสมอ กลุ่มที่ทำไม่สม่ำเสมอ และกลุ่มไม่ทำเลย มีผู้รู้และปลื้มคว้ออกไปจัดการกับครอบครัวตนเอง กลุ่มที่รู้ตนเองและแก้ปัญหาได้ จึงไม่น่าเป็นห่วง มีอีกกลุ่มหนึ่งคือ รู้เหตุและลงมือทำแต่ไม่อาจช่วยตัวเองได้ ต้องอาศัยกลไกของชุมชนเข้าช่วย เช่นการรวมกลุ่มเพื่อสร้างรายได้ การได้รับโอกาสจากชุมชนเพื่อทดลองทำกิจกรรมบางประการ ส่วนกลุ่มที่ไม่รู้ไม่สนใจ ทั้งเห็นว่าต้องใช้เวลาเข้ามาเกี่ยวข้องกับครอบครัวคนอื่น และใช้มาตรการทางสังคม ทิมจึงว่าขณะนี้ผู้มีเข้าใจเจตนารมณ์ของการวิจัยประมาณ 30% ที่จะเคลื่อนกิจกรรมต่ออย่างเข้มข้น เป็นส่วนที่ต้องหารูปแบบของการแก้ไขปัญหาระดับปัจเจก และระดับชุมชนต่อไปตามกิจกรรมที่ได้เสนอมาตามแผน

3. ชุมชนเห็นความจำเป็นที่จะต้องสรุปกระบวนการทำงานรูปแบบของการประกอบอาชีพ การรวมกลุ่ม การทำกิจกรรมกลุ่มอาชีพ เช่น แกะสลัก การย้อมผ้า เกษตรอินทรีย์ การเลี้ยงสัตว์ เพื่อต่อยอดกับองค์กรภายนอก ซึ่งเวทีเหล่านี้จำเป็นจะต้องทำอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ ดังนั้นช่วงระยะเวลาที่เหลือและงบประมาณที่มีอยู่ จึงควรที่จะให้แต่ละกลุ่มกิจกรรมได้ทดลองและหาข้อสรุปเพื่อเชื่อมโยงกิจกรรมจนสามารถระบุข้อดี ข้อเสีย จุดแข็ง จุดอ่อน และกระบวนการที่เป็นจริงของชุมชน จนสามารถสรุปให้เห็นรูปแบบการลดหนี้ของชุมชนที่เป็นจริงได้